

Indische Letteren

Tijdschrift van de Werkgroep Indisch-Nederlandse Letterkunde

Themanummer: Dieren

Indische Letteren

Tijdschrift van de

Werkgroep Indisch-Nederlandse Letterkunde

Onder auspiciën van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden

Redactie: Arnoud Arps, Jacqueline Bel, Goran Bouaziz (secretaris), Petra Boudewijn, Marijke Denger, Rick Honings (hoofdredacteur en voorzitter), Geert Onno Prins, Nick Tomberge, Coen van 't Veer (penningmeester).

Erevoorzitter: Peter van Zonneveld

Hoofdredacteur: Rick Honings, e-mail: r.a.m.honings@hum.leidenuniv.nl

Tekstredactie: Susanne Onel

Ledenadministratie, productie en distributie: Uitgeverij Verloren BV, Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum
Tel.: 035-6859856 | e-mail: bestel@verloren.nl

www.indischeletteren.nl

ISSN 0920-6949 ISBN 9789464551198

Inhoud

Redactioneel	49
Rick Honings, <i>Krekels, krokodillen en karbouwen. Dieren in negentiende-eeuwse Indische reisverhalen</i>	51
Johannes Müller, <i>Honderdvoudige verscheidenheid. Pieter Bleeker en het labyrint van de Aziatische biodiversiteit</i>	71
Coen van 't Veer, <i>De gedenkschriften van poes Polly en hond Jack. Dierautobiografieën in de Indische jeugdliteratuur</i>	89
Arnoud Arps, <i>Beestachtige barrières. Het gebruik van de diermetafoor in de Nederlandse dekolonisatie-literatuur</i>	109
Willem van der Molen, <i>Wij en niet-wij in Het mooiste meisje aan boord (1894) van Henriëtte Beijerinck</i>	129
Uitnodiging Achtste Indische Letteren-lezing	144

Afbeelding op omslag: een Europese vrouw voert aapjes in de buurt van Malang, circa 1925. Collectie UB Leiden/KITLV.

Krekels, krokodillen en karbouwen

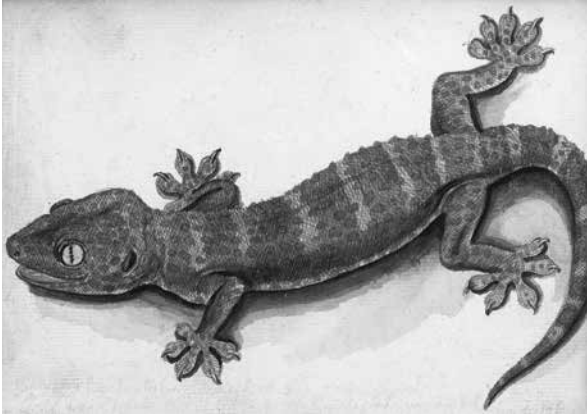
Dieren in negentiende-eeuwse Indische reisverhalen

RICK HONINGS

Nederlanders die in de negentiende eeuw naar Indië reisden, kwamen in een onbekende wereld terecht waar ze werden ondergedompeld in een andere cultuur.¹ Ze roken vreemde geuren, proefden smaken die ze niet kenden en zagen mensen met een andere huidskleur, andere tradities en gewoonten. Niet zelden ontmoetten ze op hun reizen ook allerlei voor hen exotische dieren. Dat begon meestal al tijdens de bootreis, die in de vroege negentiende eeuw nog per zeilschip om de Kaap gemaakt werd. Een vast onderdeel van de beschrijving van de heenreis was de verwondering over onbekende diersoorten, zoals albatrossen, dolfinen, haaien, walvissen en vliegende vissen. Na de opening van het Suezkanaal in 1869 konden aan dat lijstje ook kamelen worden toegevoegd. Veel minder vaak besteedden reizigers in hun reisverhalen aandacht aan de beesten die met hen meegingen, zoals de kippen, ganzen, eenden en varkens die de passagiers tijdens de lange tocht van eieren en vlees moesten voorzien. Soms ging er, afgaande op advertenties in de krant, ook wel een ‘melkgevende, Hollandsche koe’ mee.² Het vee had vaak veel te lijden en stierf dikwijls al voordat het werd geslacht. In het reisverhaal van dominee Sytze Roorda van Eysinga (1773-1829), die in 1819 naar Batavia reisde, lezen we:

De varkens logeren onder de groote boot of barkas, welke op het dek staat, en deze studenten wandelen wel eens langs de waring [het gangboord]. Het hanengekraai kondigt den morgenstond aan, en de ganzen en eenden weten zeer wel hunnen honger aan den pluimgraaf te kennen te geven. [...] Ons gevogelte wordt nog eenigen tijd bewaard, en zeer wel gevoed. De ganzen kunnen het best tegen alle leed, maar kippen en eenden hebben wij in de koude verscheiden verloren, ook zijn er twee varkens gestorven, hetgene een groot verlies is. We hebben er nog vijf over.³

Enmaal aangekomen in de tropen ondervonden Europese reizigers niet zelden hinder van mieren, muggen en andere ‘nachtplagers’.⁴ ’s Nachts hoorden ze het geluid van krekels. De in het Duitse Mansfeld geboren natuuronderzoeker Franz Wilhelm Junghuhn (1809-1864) kwam in 1835 na een reis om de Kaap aan in Batavia, waar hij zijn eerste tropennacht beleefde. Hij verwonderde zich niet alleen over de hitte, maar ook over hoe met het intreden van de duisternis een orkest van miljoenen reptielen en insecten een concert begon. Het was een geraas dat zo gelijkmatig klonk dat hij niet wist of het slaapverwekkend was of hem juist wakker hield. Vooral het constante geluid van de tokeh en tjitjak (hagedissen behorend tot de gekko’s) was altijd aanwezig.⁵

Tekening van een tokeh, door Jan Brandes, 1784. Collectie Rijksmuseum, Amsterdam.

Wie reisde over Java, deed dat in de vroege negentiende eeuw meestal in een rijtuig via de Grote Postweg. Veel reizigers verbaasden zich over de kracht van de paarden en ergerden zich aan de manier waarop deze behandeld werden.⁶ De Oostenrijkse wereldreiziger Ida Pfeiffer (1797-1858) schreef erover in haar reisverhaal. Zodra er een berg in zicht kwam, werden de paarden door Javanen met zweepslagen en geschreeuw aangespoord om harder te lopen: 'Druipende van zweet, bevende en buiten adem, kwamen de arme beesten op ieder station aan. Ik had zooveel medelijden met die dieren, dat het genot van de reis gedeeltelijk voor mij verloren ging.' De Javanen verzekerden haar dat dit niet bedoeld was om de dieren te kwellen, maar om ervoor te zorgen dat ze niet halverwege een berg zouden stilstaan. Pfeiffer echter was ontsteld: 'Eene vereeniging tegen het mishandelen van dieren zou hier op hare plaats wezen.'⁷

In de steile, bergachtige gebieden, zoals in de Preanger op Java, werden vaak karbouwen voor de paarden gebonden voor extra trekkracht. Volgens de militair Lodewijk Elbert Gerdessen (1837-1911) waren ze sterker dan een Gelders paard. Zij trokken het rijtuig langzaam, maar toch zonder moeite omhoog alsof het een kinderwagen betrof. Eenmaal boven, werden de karbouwen weer afgespannen en volgde de angstwekkende afdaling: 'Ik duizel bij de gedachte dat een der paarden struikelt; niets, letterlijk niets kwam er van ons terecht, dan 'n vormelooze klomp daar ginds beneden in dat ravijn.'⁸

Kortom, dieren zijn alomtegenwoordig in reisverhalen. In haar hoofdstuk 'Animals' in *The Research Companion to Travel Writing* (2020) van Alasdair Pettinger en Tim Youngs, houdt Elizabeth Leane een pleidooi voor een *animal turn*, voor meer onderzoek naar de representatie van dieren in reisliteratuur.⁹ Haar onderzoek heeft echter geen betrekking op koloniale reisliteratuur. Inmiddels is het boek *Animals in Dutch Travel Writing, 1800-Present* (2023) verschenen, onder redactie van Esther Op de Beek en mijzelf. Daarin krijgt de koloniale context nadrukkelijk wel veel aandacht, ook in relatie tot Nederlands-

Indië.¹⁰ In dit artikel richt ik me op de vraag hoe dieren gerepresenteerd worden in negentiende-eeuwse Nederlands-Indische reisverhalen, en met welk effect. Ik beperk me daarbij tot drie categorieën die kenmerkend zijn voor de koloniale context: het dier als studieobject, het dier als amusement en het dier als gevaar. De hoofdrolspelers in dit artikel zijn de natuuronderzoekers Caspar Georg Carl Reinwardt, Carl Ludwig Blume en Franz Wilhelm Junghuhn en de ambtenaar Johannes Olivier. Alle vier hebben ze over hun ervaringen met dieren in hun publicaties geschreven.

Reinwardts dieren

In 1816 – na de periode van het Engelse Tussenbestuur (1811-1816) – werd Java aan Nederland teruggegeven. Vanaf dat moment nam het aantal Nederlanders in Indië toe en gingen reizigers steeds vaker op pad om de binnenlanden te verkennen. Dat was anders dan in de eeuwen daarvoor. De VOC had haar vestigingen vooral aan de kust; het binnenland met zijn inheemse vorstendommen was veel minder bekend en werd door reizigers veel minder onderzocht. Toen Nederland in 1816 de macht weer overnam, werd Indië pas echt een kolonie. Om deze centraal te kunnen besturen, moest het gebied grondig in kaart worden gebracht. Die ontwikkeling gaf een impuls aan het aantal Nederlanders dat op reis ging in de archipel, en ook aan het onderzoek naar dieren.

Dat inheemse dieren in de negentiende eeuw een studieobject vormden, komt duidelijk tot uiting in de reisteksten van Caspar Georg Carl Reinwardt (1773-1854), een Duitser van geboorte.¹¹ In 1800 werd hij hoogleraar chemie, natuurlijke historie en botanie in Harderwijk. Zeven jaar later droeg Lodewijk Napoleon hem op een ‘Jardin du Roi’ te ontwerpen, een tuin naar het voorbeeld van de Jardin de Plantes in Parijs, inclusief een diergaarde. In 1810 volgde Reinwardts benoeming tot buitengewoon hoogleraar scheikunde en ‘artsnijbereidkunst’ (farmacie) en tot hoogleraar natuurlijke historie aan het Amsterdamse Athenaeum Illustre. In 1815 werd hij door koning Willem I aangewezen als verantwoordelijke voor de organisatie van het onderwijs, van de geneeskundige dienst, van landbouw en nijverheid en van het wetenschappelijk onderzoek in Indië.¹² Uit een brief die Anton Reinhard Falck, de secretaris van de vorst, aan hem stuurde, kunnen we opmaken wat de bedoeling daarvan was. Reinwardt moest naar Indië reizen

Portret van Caspar Georg Carl Reinwardt.
Collectie Rijksmuseum, Amsterdam.

om er op basis van nauwkeurige observatie voor te zorgen dat Nederland zijn kolonie zou leren kennen. Falck probeerde Reinwardt te enthousiasmeren door hem voor te spiegelen dat Indië nog een *terra incognita* was: 'Java alleen zal in alle de rijken der natuur tot de belangrijkste waarnemingen en ontdekkingen aanleiding geven.'¹³

Dit was een aanbod dat Reinwardt niet kon afslaan. Half april 1816 arriveerde hij in de kolonie. Een van zijn grootste verdiensten was dat hij kort na aankomst, in 1817, te Buitenzorg een wetenschappelijke tuin stichtte: 's Lands Plantentuin (nu Kebun Raya Bogor).¹⁴ Die vormde vanaf dat moment het centrum van het botanische onderzoek in Indië. Hij had deze plek uitgekozen, omdat Buitenzorg hoger gelegen en daardoor enkele graden koeler was dan Batavia, en omdat er meer regen viel. De tuin was zo mooi dat hij met de fraaiste lustplaatsen van Europa kon wedijveren, merkte Reinwardt op.¹⁵ Uit de hele archipel werden er gewassen naartoe gestuurd voor wetenschappelijk onderzoek.¹⁶

In de periode van het Engelse Tussenbestuur was het onderzoek naar de Javaanse natuur tot bloei gekomen, mede dankzij luitenant-gouverneur Thomas Stamford Raffles (1781-1826), die in 1817 zijn beroemde werk *The History of Java* publiceerde. Daardoor was er een toenemende belangstelling ontstaan voor inheemse natuurhistorische curiositeiten: bloemen, planten én dieren.¹⁷ Ook Reinwardt getuigde van die wetenschappelijke interesse. Tijdens zijn reizen over Java en in de buitengewesten legde hij uitgebreide verzamelingen naturalia aan, die hij naar Nederland liet verschepen om ze daar in musea onder te brengen. Helaas gingen tot drie keer toe zendingen verloren door schipbreuk.¹⁸ Reinwardt verzond opgezette vogels, skeletten en schedels, huiden, dieren op sterk water, geprepareerde vissen, vlinders en insecten. Een van de topstukken was het geraamte van een grote krokodil, een 'gedrocht', die in zijn aanwezigheid gevangen en ontleed was.¹⁹ In 1824 werd de collectie van het Trippenhuys in Amsterdam verrijkt met 'een groote volwassen crocodil, uitnemend wel opgezet', toegezonden door Reinwardt. Mogelijk was dit de eerste krokodil die vanuit Indië naar Europa werd gebracht.²⁰

Tijdens zijn reizen maakte Reinwardt uitvoerig aantekeningen, maar hij heeft zijn notities, ondanks herhaaldelijke verzoeken, nooit uitgegeven.²¹ Wel verscheen vier jaar na zijn dood zijn *Reis naar het oostelijk gedeelte van den Indischen archipel in het jaar 1821 (1858)*, dat ook blijk geeft van zijn belangstelling voor dieren. Hoewel literatuur over reizen in de kolonie in de negentiende eeuw beschouwd werd als een serieuze bijdrage aan het academische debat, is deze vanwege de verhulde imperiale ambities tegelijkertijd sterk ideologisch geladen. Er was, in de woorden van Mary Louise Pratt, altijd sprake van een 'mutual agreement between natural history and European economic and political expansionism'.²²

Men hoeft slechts een paar bladzijden van Reinwardts tekst te lezen om vast te stellen dat dit ook voor hem opgaat. Zijn reizen hadden een tweeledige functie.²³ Enerzijds waren ze bedoeld om de kennis van het land en de planten- en dierenwereld te vergroten, anderzijds hadden ze een politiek-economisch motief. In Reinwardts reisverhaal gaan wetenschappelijke belangstelling en een imperiale, op exploitatie gerichte blik hand in hand, ook wat betreft de bestudering van de dierenwereld. Koning Willem I gaf hem de opdracht

‘nuttige’ waarnemingen te doen omtrent het dierenrijk en antwoord te geven op achttien vooraf geformuleerde vragen, waaronder: ‘Is het getal der buffels en andere soorten van rundvee van aanbelang?’, ‘Welke wilde dieren verdienen in aanmerking genomen te worden, zoo wegens hunne vellen, hun vleesch als anderszins?’, ‘Worden er aanmerkelijk veel huiden, talk, hoorns, enz. gewonnen, en zijn deze voorwerpen van goede kwaliteit?’ En ook: ‘Kunnen er vellen van eenige soorten van apen en andere dieren als bontwerk worden aangemerkt en met voordeel verkocht?’²⁴

Geen wonder dat Reinwardt in zijn reisverslag nauwkeurig vastlegde welke dieren er in bepaalde regio’s gevonden werden. Op Oost-Timor viel hem bijvoorbeeld op dat er veel wilde varkens scharrelden, voor de kust van Lombok merkte hij veel paarden en buffels op en te Bima op het eiland Sumbawa stelde hij vast dat er veel *kidang*’s (‘eene kleine soort van herten’), varkens en vogels waren.²⁵

Indië was voor Reinwardt een wetenschappelijk paradijs met eindeloze onderzoeksmogelijkheden. Onderweg verlustigde hij zich in het bestuderen van tropische vogels, papegaaien, vissen, apen, herten en koeskoezen (een soort buideldieren) – die hij, als hij de kans kreeg, liet vangen of afschieten. Het jagen op dieren stond in dit geval in dienst van het wetenschappelijk onderzoek. Dit was overigens een zeer gebruikelijke werkwijze. Niet alleen konden dode dieren beter worden bestudeerd en getekend dan levende, het was dan ook mogelijk ze in een natuurhistorisch kabinet onder te brengen. Van een zwarte Makassarse aap op Sulawesi stal Reinwardt de jongen. Hij betreurde het dat hij er niet in geslaagd was een *dojong* (zeekoe) te vangen.²⁶

Net als vele anderen vertegenwoordigde Reinwardt dus het type van de ‘herborizer’, die inheemse curiositeiten verzamelde.²⁷ Daarbij hoorde ook een westerse ontdekkingsretoriek. Zo beschreef hij veel gebieden als plaatsen waar vóór hem nog nooit iemand was geweest. Ook in de dierenwereld viel nog veel te ontdekken. Op de Molukken zag hij een onbekende zeevogel die leek op die ‘welke men in Europa Jan van Gent, in het Frans *fous*, en in het Engelsch *boobies*, dat is gekken, noemt’. Dankzij een oplettende matroos wist hij er een te vangen: ‘Het is eene der, zoo het schijnt, onbeschreven soorten.’ Daarom bedacht Reinwardt een nieuwe Latijnse naam voor de vogel: *Dysporus moluccanus*.²⁸

Dysporus moluccanus, tekening voor de Natuurkundige Commissie voor Nederlands-Indië, vroege negentiende eeuw. Collectie Naturalis Biodiversity Center, Leiden.

Het bleef niet bij deze ‘ontdekking’. Zo vond Reinwardt op het eiland Solor een onbekende zeeslang, *Hydrophis*, ‘fraai zwart met blauwe banden’. Op het eiland Kisar merkte hij curieuze ‘bezaantjes’ (een soort kwallen) op van het geslacht *Physalia*, maar net anders, waarvan hij er een paar wist te vangen. En in de buurt van Timor werd Reinwardt getroffen door kleine wormen, ogenschijnlijk zonder kleur, als ‘gelei, een weinig doffer dan het water’, mogelijk van de soort *Pyrosoma Peron*.²⁹

Dieren speelden nog een andere rol. Reinwardt legde, zoals gezegd, een grote belangstelling aan de dag voor de oorspronkelijke bewoners van de archipel. Dit was een gevolg van de opdracht van koning Willem I, die hem had opgedragen zich te verdiepen in de ‘zeden, taal en denkwijze’ en godsdienst van de inheemse bevolking.³⁰ Daarbij lette Reinwardt onder andere op hun eetgewoonten en op welke dieren ze als voedsel benutten. In de residentie Amboina voedden de bewoners zich volgens Reinwardt vooral met sagoemeel en ‘een weinig visch’. In de residentie Menado werden ook koeskoezen genuttigd, stelde hij proefondervindelijk vast, en daarnaast slangen en allerlei soorten vis. Vergeleken met Java werd er minder zeevis gegeten.³¹ Kijken en proeven maakten deel uit van Reinwardts onderzoek.

De banteng en neushoorn van Blume

In 1822 werd Carl Ludwig Blume (1796-1862) aangewezen als opvolger van Reinwardt, die naar Nederland vertrok om hoogleraar in Leiden te worden. Blume, eveneens een Duitser van geboorte, had vanaf 1814 biologie en geneeskunde in Leiden gestudeerd en was daar drie jaar later gepromoveerd. In 1818 reisde hij naar Indië. Net als Reinwardt maakte Blume verschillende onderzoeksreizen over Java. Hij beklom bergen, verdiepte zich in de Indische planten- en dierenwereld en classificeerde wat hij tegenkwam door er nieuwe Latijnse namen op te plakken. Net als Reinwardt was Blume erop gericht in de natuur ‘ontdekkingen’ te doen. Af en toe publiceerde hij over zijn tochten in de krant, maar een afzonderlijk reisboek schreef hij niet. Een goed beeld van zijn onderzoekingen krijgen we dankzij het ‘Dagverhaal eener Reis door Java’ van Gerhardus Heinrich Nagel (1795-1861), een ambtenaar in dienst van het Nederlandse gouvernement. Vanaf februari 1824 reisde hij met Blume door Midden-Java.

Onderweg keek Nagel zijn ogen uit, maar hij werd ook – meer dan hem lief was – geconfronteerd met ongewenste diersoorten: ‘Nimmer zag ik zoo vele mieren van allerlei soort dan hier, – wanneer het regende waren onze tenten vol van deze insecten, die zelfs in de koffers en goederen, bij duizenden indrongen.’³² Grotere gevaren die de reiziger onderweg bedreigden, beschreef Nagel ook. Zo kroop er ‘s nachts op een keer een grote tijger het kamp in, die door het geschreeuw van de bedienden verjaagd kon worden en angstaanjagend brullend in het bos verdween. Dat was maar goed ook, want later op zijn reis was Nagel getuige van een noodlottige gebeurtenis waarbij een Chinees die in de schemering naar huis wandelde, onverhoeds door een tijger besprongen, het bos in geslept en verslonden werd.³³

Portret van Carl Ludwig
Blume. Collectie Rijksmuseum,
Amsterdam.

Ook de taalgeleerde Philippus Pieter Roorda van Eysinga (1796-1856) vergezelde Blume op reis. Volgens hem moedigde Blume ‘inlanders’ aan om wilde dieren voor hem te vangen. Op een dag bracht een groepje Javanen Blume in de buurt van Bandoeng een levende banteng, een wilde stier, waarvan ze de ‘achterhoefspieren gekapt’ hadden. Geen wonder dat het dier woedend was. Blume en zijn gezelschap durfden het beest niet van nabij te aanschouwen. In plaats daarvan lieten ze een touw om zijn hoorns slaan, het vastbinden aan een boom en ‘kelen’, ‘ten einde zijn squelet ongeschonden te houden’.³⁴

Nauwelijks waren ze begonnen met het ontleden van de banteng of het bericht arriveerde dat niet ver van hen vandaan een neushoorn was gevangen. Blume was daar zo mee in zijn schik dat hij alles uit zijn handen liet vallen. Tegen de avond arriveerde hij met zijn gezelschap in een gehucht, waar de lokale radja hen welkom heette. De volgende morgen begaf Blume zich op weg: ‘Een ondragelijke geur deed ons weldra den renoceros vinden, die door deszelfs kolossale grootte onze verwondering wekte.’ Blume liet zich inlichten over hoe Javanen een neushoorn vingen. Ze groeven daarvoor een diepe kuil, waar ze riet overheen legden: ‘De renoceros, geen argwaan hebbende, vervolgt zijnen weg, en zinkt door de bamboes in den hem gegravenen kuil weg.’³⁵ Omdat het dier er niet meer

uit kon, stierf het van de honger. Het exemplaar dat Blume aantrof was al een tijdje dood; het verkeerde al in een verregaande staat van ontbinding. Aanvankelijk wilde hij het dier uit de kuil laten tillen, maar spoedig moest hij vaststellen dat dit onbegonnen werk was. Daarom liet hij de kuil aan een kant afgraven, zodat de neushoorn platgelegd kon worden. De huid was week geworden en krioelde van de zwarte wormen:

Weldra hadden wij kop en pooten van dit dier afgesneden, hetwelk door de dikte van het vleesch en de taaije spieren zeer veel tegenstand ondervond. De stank werd bijna onverdragelijk, en toen de heer Blume den buik opensneed, dachten wij flauw te vallen, en verwijderden ons, behalve de heer Blume, die de Javanen, door goede woorden en beloften eindelijk bewoog, hem behulpzaam te zijn in een werk, dat door het onreine, den Inlander zoo zeer tegen de borst stuit. Wij gebruikten eene goede hoeveelheid Madera, en hielpen nu en dan den ijverigen Blume, die reeds in verrukking was, door uit den renoceros een foetus te hebben gehaald, die nog weinig bedorven was. [...] De pooten van dit dier waren zoo lomp, dat zij van onder juist den omvang hadden van een gewoon tafelbord. De huid was niet meer kenbaar door de gemelde wormen, doch de hoorn, die door de Chinezen, als geneesmiddel in verzwakking, zeer gezocht [...] wordt, was nog onbeschadigd.³⁶

Junghuhns schildpadden en insecten

Ook Junghuhn, die enkele jaren na Blume over Java reisde, schreef over dieren, al ging zijn hart vooral sneller kloppen door de tropische natuur en de vulkanen. Tijdens een van zijn tochten over Java arriveerde hij bij een strand waar hij honderden beenderen en schilden van reuzenschildpadden aantrof. Het was een bizar tafereel.³⁷ Dit fragment is vooral bekend geworden doordat de filosoof Arthur Schopenhauer (1788-1860) ernaar verwees om de wil tot leven en macht te illustreren.³⁸ Omdat Junghuhn wilde achterhalen hoe dit schildpaddenkerkhof was ontstaan, bracht hij de nacht door in de buurt ervan. Vanaf een veilige plaats zag hij, nadat de duisternis haar intrede had gedaan, hoe enkele schildpadden uit de zee kwamen gekropen om eieren te leggen. Vlak daarna bespeurde hij een hongerige krokodil op het strand. Plotseling hoorde hij hoe een van de schildpadden werd aangevallen door een roedel wilde honden:

Zij pakten hun slagoffer bij den kop, den hals, bij de als vinnen gevormde pooten, bij den staart, aan het achterste, trokken en scheurden het de stukken van het lijf, draaiden het in een kring rond en verrieden door hun fijn en schor klinkend gesnuif dat stootgewijs werd uitgeblaft, de ijsselijkste vraatzucht of bloeddorstigheid. Zij gingen als razenden te werk en schenen den krokodil volstrekt niet te bespeuren, die daar - stil, met ligten, zachten tred - [...] op zijn buik kwam aankruipen - al nader en nader, - vervolgens eensklaps, als een pijl uit een boog, voorwaarts schoot en al twee of drie van de huilende honden tusschen zijne vreeselijke kaken had verbrijzeld, alvorens de anderen het bemerkten, doch die eindelijk eensklaps tot op zekeren afstand uit elkander stoven.³⁹

Junghuhn was diep onder de indruk van wat hij had gezien en vooral van de 'doelmatigheid' van de natuur. Ieder dier had een functie: omdat ze zoveel vijanden hadden,

legden schildpadden onnoemelijk veel eieren, om de eigen soort in stand te houden. De schildpadden vormden het voedsel voor de wilde honden, terwijl die op hun beurt weer een prooi waren voor de krokodillen. Junghuhn concludeerde dat in de harmonische samenhang van deze verschijnselen het ene omwille van het andere bestond en dat er dus wel een ‘redelijk plan’ achter moest schuilen: ‘Onmogelijk kan dit het werk zijn eener blinde noodzakelijkheid.’ Het sterkte Junghuhn in de gedachte dat er een ‘een levenden God’ moest zijn.⁴⁰

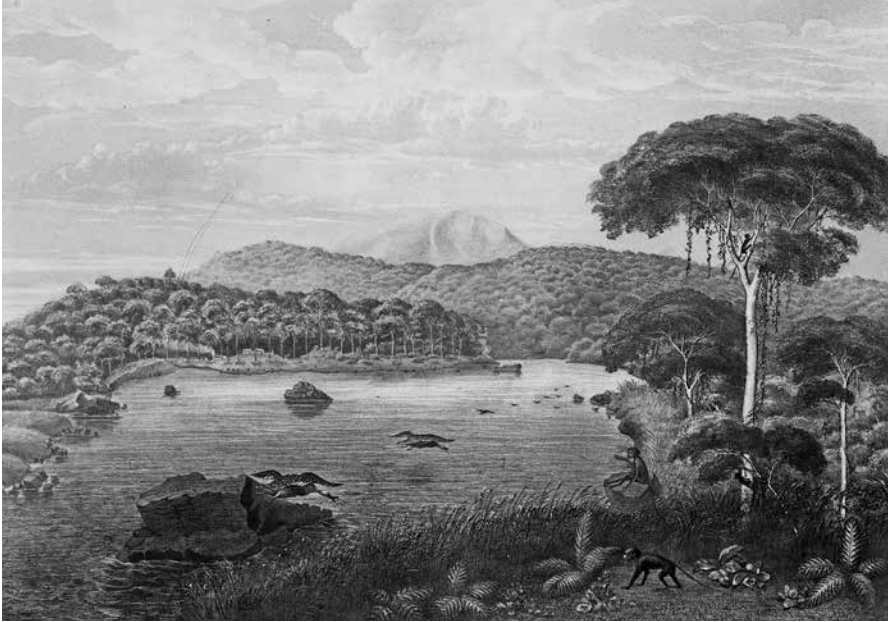
Junghuhn gebruikte als wetenschapper niet alleen zijn ogen, maar ook zijn oren. Luisteren was voor hem een belangrijk onderdeel van zijn natuuronderzoek. Aan het begin van zijn werk *Licht- en schaduwbeelden uit de binnenlanden van Java (1854-1855)* beschrijft hij hoe de nacht zijn intrede doet en alle geluiden verstommen. Junghuhn bleef wakker om te luisteren naar de stilte, die slechts zo nu en dan verbroken werd door het geluid van een voorbijvliegende vleermuis, een krassende uil of een nachtzwaluw en door het zachte geloei van een buffel of een neushoorn. Terwijl de mensen en de dieren die zich overdag lieten horen, lagen te slapen, kwam de hele insectenwereld tot leven:

Nu [...] vingen duizende onzichtbare muzikanten aan met het bespelen hunner instrumenten – geluidsorganen, tracheën, longblaasjes, snorgaten, enz., – die allen den oogenblik slechts schenen te hebben afgewacht, waarop de duisternis een zekeren graad had bereikt om plotseling, als op een gegeven teeken, hun veelstemmig vocaal- en instrumentaal concert te doen weêrgalmen. Het scheen dat eensklaps elk blad van elken boom eene stem had ontvangen, ja, dat het gansche woud welluidend was geworden; de lucht trilde, de bladeren tjlpten, de boomen neurieden, tallooze insectenkoren gonsden en zongen en wij waren in staat de verschillendste toonen van den fijnsten fausset [kopstem], tot aan den diepsten bastoon onderscheidenlijk waar te nemen. Het geluid van eenigen geleeek op het aanhoudend klinken van eene trillende vioolsnaar, anderen bootsten den schellen, bevenden toon na van het gezang van een jeugdig kind.⁴¹

Het was alsof Junghuhn een goddelijke openbaring kreeg: de geluiden versterkten zijn besef van de rijkdom van de natuur, waarin elk schepsel een rol speelt en naar zijn eigen aard ‘geniet’: ‘Het eene des daags, het andere des nachts, het eene in den zonneschijn, het andere in de schaduw; – al deze duizenden met leven begaafde gestalten verheugen zich

Foto van Franz Wilhelm Junghuhn, circa 1860.
Collectie UB Leiden/KITLV.

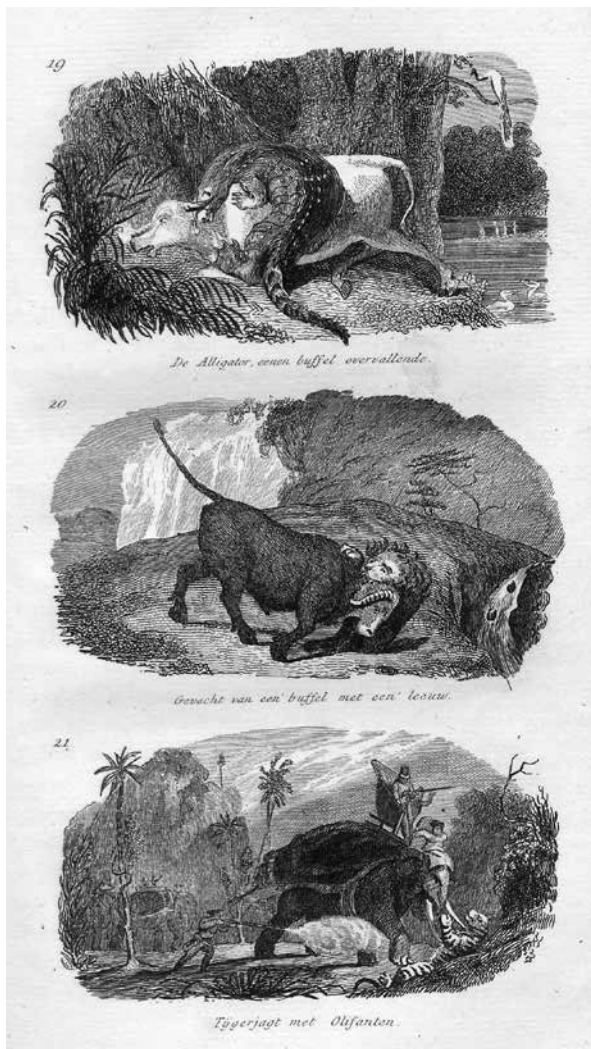

Telaga Patengan, uit: F.W. Junghuhn, *Atlas van platen bevattende elf pittoreske gezigten, behoorende tot het werk Java, zijne gedaante, zijne plantentooi en inwendige bouw* (1853). Collectie UB Leiden/KITLV.

in het genot huns levens.’ Dat was voor Junghuhn opnieuw een bewijs dat er een ‘liefderijke oorzaak’ moest zijn, een God in de natuur.⁴² Voor Junghuhn had het wetenschappelijke onderzoek naar dieren in Indië dus ook een metafysische dimensie.⁴³

Oliviers observaties

Ook niet-wetenschappelijke reizigers kwamen in Indië in aanraking met voor hen onbekende ‘exotische’ dieren. Een van hen was Johannes Olivier (1789-1858). Hij arriveerde in 1817 in Indië, waar hij carrière maakte als ambtenaar. In 1821 werd hij aangesteld als tweede klerk en een jaar later als tweede commies op de Algemene Secretarie, die de gouverneur-generaal ondersteunde. Vervolgens werd hij secretaris van Herman Warner Muntinghe, die lid was van de Raad van Indië, en vanaf juli 1822 van Jan Izaäk van Sevenhoven, de commissaris van Palembang. Oliviers carrière mocht dan voorspoedig verlopen, zijn ‘opbruisend gestel’ in combinatie met een drankverslaving bracht hem in de problemen. In 1823 werd hij ontslagen. Het gouvernement besloot hem nog één laatste kans te geven: hij werd benoemd tot ‘schrijver’ bij de Koloniale Marine. In die hoedanigheid vergezelde hij gou-

Illustraties met dieren, uit J. Olivier, Tafereelen en merkwaardigheden uit Oost-Indië (1836-1838). Collectie UB Leiden.

verneur-generaal Van der Capellen op een inspectietocht door de Molukken. Maar daar ging het weer mis. Het leidde tot een aanklacht wegens 'verregaande insubordinatie en brutaliteit'. Ditmaal waren de gevolgen ernstiger. Via Ambon werd Olivier naar Soerabaja gebracht en in verzekerde bewaring gesteld. Daar vernam hij dat hem een verder verblijf in Indië ontzegd werd; in 1826 verliet Olivier noodgedwongen de kolonie.

Olivier, inmiddels 38 jaar oud en ‘beëdigd translateur van beroep’, vestigde zich in Amsterdam. Nu zijn ambtelijke carrière was mislukt, legde hij zich toe op het schrijven van reisverhalen. Deze bevatten uitvoerige beschouwingen over de inheemse bevolking en andere bevolkingsgroepen in de kolonie.⁴⁴ Maar ze getuigen ook van een grote belangstelling voor de Indische dierenwereld. In de eerste plaats waren dieren voor hem, net als voor velen, een vervoersmiddel, zoals de (post)paarden. Sommige beesten zorgden slechts voor hinder, zoals de ‘muskieten’ die het op hem hadden gemunt, en slangen, sprinkhanen, kakkerlakken, mieren, vliegen en andere ‘venijnige’ insecten.⁴⁵ Maar Olivier schreef ook, net als Reinwardt, over dieren met als doel de rijkdom van de fauna te onderstrepen: het waren natuurlijke bronnen die de kolonie zowel vanuit wetenschappelijk als commercieel oogpunt interessant maakten.

Dieren zorgden in Indië ook voor amusement. Vanuit Batavia reisde Olivier naar Buitenzorg. Daar bezichtigde hij niet alleen de Plantentuin, maar ook de bescheiden diertuin die de Nederlanders hadden gesticht. Dit was de eerste diertuin in Indië, die zowel tot doel had het onderzoek naar diersoorten te bevorderen als de bezoekers te amuseren. Het duurde tot 1864 voordat in Batavia een eigen diertuin werd geopend, die tot op de dag van vandaag bestaat (Ragunan Zoo in Zuid-Jakarta).

Het bezichtigen van de diertuin in Buitenzorg was volgens Olivier vooral voor Europeanen ‘merkwaardig’. In de nabijheid van het paleis kon men bijvoorbeeld ‘zonder gevaar, en op zijn gemak’ een fraaie tijger bezichtigen, die daar – zo merkte Olivier snedig op – de straf van Tantalus moest ondergaan ‘wanneer hij de herten en antilopen voorbij zijne traliën ziet huppelen, of de kalkoenen, paauwen en andere vogelen, als om hem te bespotten, door krassen, kwaken, klokken en allerlei geluid, zijne bloeddorstige, maar ijdele woede gedurig hoort aanhitsen’. In een gemetseld waterreservoir hield men twee ‘gedrochtelijke’ kaaimannen, ‘die hier den veiligen aanschouwer met hunne kort bij elkander boven op het hoofd staande oogen vergeefs aangrimmen’. Wat verderop bevond zich het verblijf voor de apen, die de toeschouwers met hun ‘kluchtige sprongen en potsige gebaren’ amuseerden. Er waren ook kooien met vogels, zoals kleurrijke papegaaien en paradijsvogels en enkele zwarte zwanen.⁴⁶

Krokodillen en karbouwen

Maar dieren vormden volgens Olivier ook een gevaar. Tijdens een uitstapje naar Banten was hij getuige van een krokodillenaanval. Omdat het water laag stond, kon de sloep waarin hij voer, niet aanmeren. Daarom werd hij met een bootje naar de kust geroeid, maar dit liep vast op een modderbank. Uit de beschrijving blijkt dat Olivier een hond als reisgezel had, maar hij noemt het dier verder nergens. Enkele matrozen sprongen in het water om het bootje los te duwen. Daarop sprong de hond, die hij had achtergelaten in de sloep, overboord, omdat hij zijn baasje wilde volgen. Plotseling riepen de Javanen: ‘Djaga baik baik, toewan! ada boewaja!’ (‘Pas op, meneer, een krokodil!’).⁴⁷ Tot zijn ontzetting zag

Olivier een reusachtige krokodil, die met opengesperde muil jacht maakte op zijn huisdier. De hond probeerde naar het bootje te vluchten en lokte zo de krokodil naar hen toe. Zijn medereizigers schreeuwden naar Olivier dat hij de hond moest opofferen, om hen te beschermen, maar Olivier twijfelde geen moment:

Als onwillekeurig rukte ik nu den hond uit het water en gelastte hem stil onder mijn' voet te liggen. Waarop wij terstond met twee stukken hout, die gelukkig in het praauwteje lagen, en waarmede wij ons gewapend hadden, om dezelve in geval van nood den krokodil in den muil te duwen zulk een geplas en geraas maakten, dat het ondier, zoo het scheen verbijsterd, en links en regts naar zijne hem ontrukte prooi zoekende, ons den tijd gaf eene kleine Chinesche wankan (het eerste vaartuig het beste) te bereiken, aan boord van hetwelke wij haastig oversprongen.⁴⁸

Het viel Olivier tijdens zijn rondreizen op dat de inheemse bevolking heel anders met dieren omging dan Europeanen. Voor krokodillen leek ze niet bang te zijn; die beesten op hun beurt leken meer 'gezet' op het verslinden van westerlingen. Ook tijgers waren voor inheemsen minder gevaarlijk, beweerde Olivier. Hij had verhalen gehoord over een tamme tijger die uit hun hand at. Javanen voelden geen angst, omdat ze geloofden dat tijgers gereïncarneerde voorouders waren.⁴⁹ Er waren volgens Olivier meer dieren die een rol speelden in het spirituele leven. In Koepang op Timor was het gebruik om bij elke derde troonsopvolging een maagd aan de krokodillen te offeren, omdat de vorst van die deren zou afstammen. Versierd met bloemen werd het meisje gekneveld op het strand gelegd en opgegeten. De Nederlanders probeerden deze barbaarse traditie te verbieden, maar de Timorezen hielden vast aan hun adat.⁵⁰

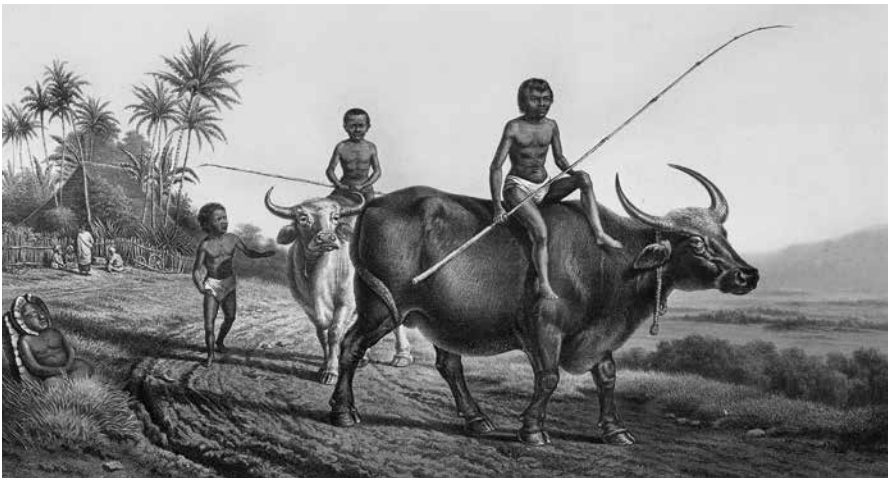
De woeste karbouw boezemde de Javaan evenmin angst in. Omdat het beest alleen aan de 'omgang met inlanders' gewend was, schrok het volgens Olivier vaak van de aanblik van een Europeaan, vooral als deze in het wit gekleed ging: 'In zulke gevallen is de karbouw niet te vertrouwen, en zoude met zijne onguur zware horens en fonkelende oogen den stoutmoedigsten wel schrik kunnen aanjagen.' Op Javanen reageerden de dieren heel anders: 'Onder de leiding van eenen inlander is dit dier zoo mak als een lam, en laat zich door kleine kinderen, die op zijn nek gaan zitten, ginds en herwaarts voeren.' Javanen waren meesters in het vangen en temmen van buffels; ze wisten precies hoe ze de dieren in een omheining van bamboestokken moesten drijven, vastbinden en kalmeren. Er was volgens Olivier sprake van een wederzijdse genegenheid tussen de Javaan en dit typisch Indische dier. De buffel op zijn beurt beschermde de Javaan tegen aanvallen van tijgers. Olivier vertelde een anekdote die hij had gehoord over de bijzondere band tussen Javaan en karbouw. Op een dag bracht een jongetje de buffel van zijn vader naar het veld en liep dartelend in de rondte, terwijl zijn 'metgezel' onbezorgd graasde. Plotseling verscheen er een tijger uit het bos en pakte het 'arme wicht' in zijn muil. Toen gebeurde er iets ongelooflijks. De karbouw had het angstige gekerm van het kind nauwelijks gehoord of hij schoot 'met gevelde horens op den tijger los, doorboort hem de ribben, werpt hem

hoog in de lucht, zoodat hij levenloos nedersmakt, en redt aldus het leven van zijnen kleinen leidsman, dien hij in zegepraal op zijnen nek huiswaarts brengt.⁵¹ Door deze wijze van representeren wilde Olivier aantonen dat de Javaanse bevolking dichter bij de dieren leefde en er meer mee verwant was dan de Europeanen.

Wreed amusement

Olivier werd er eveneens mee geconfronteerd dat de inheemse bevolking zich met dieren amuseerde. De Javaan werd volgens hem bezeten door een onweerstaanbare hartstocht voor wedspelen, een ‘geliefkoosd volksvermaak’.⁵² Er werden soms enorme bedragen ingezet: ‘Geene box-partij kan in Engeland meer geestdrift verwekken, dan de Hanengevechten in Indië.’ Net als tegenwoordig waren hanengevechten een vorm van amusement. Aan de poot van elke haan werd een scheermesje bevestigd. Vervolgens werden de dieren opgehitst, totdat hun veren recht overeind stonden en hun krop was opgezwollen. Daarna werden ze op elkaar losgelaten. Soms wist een haan meerdere keren achter elkaar te winnen. Het kwam echter ook voor dat een ‘kampioen’ al bij de eerste slag geveld werd of dat beide hoenders tegelijk sneuvelden. De dode dieren werden vervolgens geplukt, gebraden en opgegeten.⁵³ Er waren zelfs Javanen die kwartels en krekels tegen elkaar lieten vechten.⁵⁴

Het meest in aanzien in de Javaanse cultuur stond het gevecht tussen een tijger en een buffel. Voor die gelegenheid werd er een rond, met bamboestokken afgezet perk uitgezet, waar de tijger in werd gedreven. Vervolgens werd de buffel erbij gebracht en kon de

‘De Javaansche karbouw’ en enkele inheemse mensen, in: *De Indische Archipel. Tafereelen uit de natuur en het volksleven in Indië* (1865-1876). Collectie UB Leiden/KITLV.

strijd beginnen. Het scheen, merkte Olivier op, alsof beide dieren elkaar vreesden en aarzelden om elkaar aan te vallen. Om de buffel te prikkelen bonden de Javanen takken met stekels op zijn rug, die hem bij elke beweging in de rug staken: ‘Getergd door zulk een pijnlijk gevoel, kondigt het vreeselijke snuiven en brullen van den buffel weldra zijne opgewekte woede aan, en eindelijk schiet hij met zijne verschrikkelijke hoorns pijlsnel op den tijger los.’ De tijger werd agressief gemaakt door hem kokend water of een mengsel van Spaanse peper op de rug of snuit te gieten of door hem op te hitsen met stokken of brandend stro. De meeste Javanen zetten hun geld in op de buffel, die als sterker gold: ‘Somtijds gelukt het hem, bij den eersten uitval zijn’ bloedgierigen vijand met de hoorns den buik op te rijten, of hem tegen den grond te verpletteren.’ Olivier verwonderde zich over de vlugheid waarmee de buffel zich, na een mislukte stoot, weer in een verdedigende houding wist te plaatsten.

Alleen als hij met zijn hoorns vast kwam te zitten in de bamboe, was hij verloren, want dan ‘bespringt de tijger hem van achter, zet hem de scherpe klauwen diep in de nek, en brengt hem met zijne bloeddorstige tanden weldra meer dan ééne doodelijke wonde toe.’⁵⁵

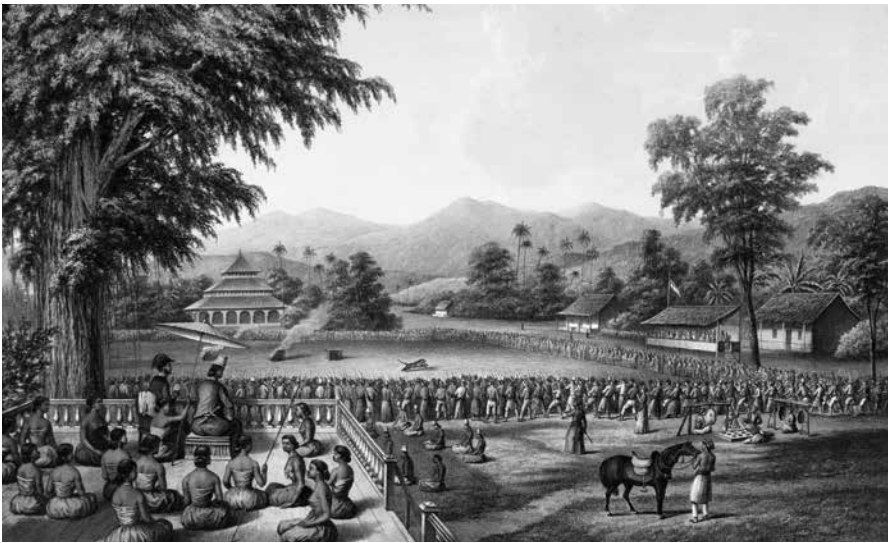
Als bij hoge uitzondering toch de tijger de buffel overwon, werd de tijger vervolgens gespietst tijdens een speciale ceremonie, een *rampok macan*. Door het gevreesde dier terecht te stellen hoopte men het boze te vernietigen.⁵⁶ Dan schaarden de Javanen zich, met lange lansen bewapend, in een kring om hem heen: ‘Door het gevecht met den buffel in woede geraakt, vliegt het dier met een verschrikkelijk gehuil, als razend, ginds en herwaarts, om door den kring heen te breken.’ Maar het duurde niet lang of de tijger werd door de ‘vlijmscherpe pieken’ afgemaakt.⁵⁷ Olivier merkte treffend op dat voor veel Javanen het gevecht tussen tijger en buffel de strijd symboliseerde tussen het Westen en het Oosten: de tijger was volgens Olivier het ‘zinnebeeld’ voor de Europeanen en de buffel voor hun eigen land: de Javanen hechtten ‘niet zelden eene bijgeloovige waarde aan den uitslag van den strijd.’⁵⁸ Olivier had niets met zulk ‘bijgeloof’. Voor hem getuigden zulke taferelen van de beperkte staat en ontwikkeling van de Javanen. De strijd was volgens hem zo ongelijk, en de organisatoren namen hun toevlucht tot zulke barbaarse middelen dat eenieder die niet van alle gevoel ontbloot was, ervan walgen moest.⁵⁹

De strijd tussen tijger en buffel, uit: S. Friedmann, *Die Ostasiatische Inselwelt* (1868).

Jaren na Olivier was ook Junghuhn getuige van een gevecht tussen buffel en tijger en net als Olivier stak hij zijn afkeer van het wrede ritueel niet onder stoelen of banken.⁶⁰ Al dagenlang werd er rondgebazuind dat er een tijgergevecht zou plaatsvinden. Op de dag zelf stroomde het publiek, bestaande uit zowel Javanen als Europeanen, uit de hele omgeving toe. Gespannen wachtte men af tot het spektakel zou beginnen, dat men – aldus Junghuhn – ‘dan alleen schoon kan noemen, wanneer het bloeddorstig-wreede dezen naam verdient’. Dat de buffel meestal won, kwam volgens Junghuhn door het te kleine hok, dat de tijger hinderde om te springen en de buffel de kans gaf om de tijger tegen de kant te ‘vermorzelen’. Daar kwam bij dat de tijger al vaak veertien dagen gevangen was gehouden en zich al die tijd met ‘schrake kost (dode honden)’ moest voeden ‘zonder versch bloed te kunnen drinken’, waardoor hij al bij aanvang verzwakt was.⁶¹ Er was geen sprake van een eerlijke strijd, vond Junghuhn.

Tijdens de *rampok macan* werd niet één, maar werden meerdere tijgers gedood. De bamboe kooien waarin de tijgers zich bevonden, werden een voor een in brand gestoken, zodat de dieren eruit kwamen. Dat ‘duizenden bruinen en blanken, zelfs kinderen en dames’ met genoeg toekijken hoe tijgers doodgestoken werden, vond hij onbegrijpelijk. Het was onnatuurlijk om de ‘gevreesden heer der wildernissen’ hier te gronde te zien gaan, stelde Junghuhn. Volgens hem was de ‘verschrikkelijke tijger’ omringd door scherpe spiesen net zo bang als een huiskat en zou hij zich ‘nooit anders dan uit nood,

Een *rampok macan* (tijgergevecht) aan het hof van de sultan van Surakarta, in: De Indische Archipel. Tafereelen uit de natuur en het volksleven in Indië (1865-1876). Collectie UB Leiden/KITLV.

en niet uit moordlust, in den strijd tegen andere dieren' begeven. Tegelijkertijd trof men die wreedheid en onbarmhartigheid overal in de natuur, aldus Junghuhn. Hoe kon men Javanen, die slechts tot de 'half gekultiveerde volkeren behooren', dan kwalijk nemen dat zij 'tot wreedheid geneigd zijn en onder alle spelen het meest de gruwzame diereengevechten beminnen?' Alleen een beschaafd mens haat de wreedheid, meende Junghuhn, 'ofschoon hij zich echter met het vleesch van geslagte dieren voedt'.⁶²

Het was een ritueel dat nog lange tijd zou worden uitgevoerd. In de loop van de negentiende eeuw werd het steeds meer een toeristische attractie. In 1896 was Lucy van Renesse-Johnston (1862-1906), die romans publiceerde onder het pseudoniem Dé-Lilah en vijf maanden over Java reisde, getuige van de buffel- en tijgergevechten. Ze kon er niet naar kijken en begreep niet hoe iemand 'uit den beschaafden stand' plezier kon beleven aan dit soort amusement: 'De inlander daarentegen vindt het schouwspel verrukkelijk mooi en zit er met wellust naar te kijken, in de handen klappende en hoerah roepende, als de arme tijger rondloopt, deerlijk verminkt, ten doode toe gemarteld, met wonden bedekt, en met de darmen uit zijn opengescheurd lijf hangende.' De 'rampokpartijen' na afloop vond ze nog vreselijker.⁶³

Besluit

Reizigers die in de negentiende eeuw naar de kolonie kwamen, werden onvermijdelijk geconfronteerd met voor hen onbekende en daardoor exotische dieren. In de jaren na het Engelse Tussenbestuur gingen tal van Nederlanders naar Indië om onderzoek te doen naar de flora en fauna, zoals Reinwardt, Blume en Junghuhn. Bij alle drie, maar bij Reinwardt het meest expliciet, was in meerdere of mindere mate sprake van een combinatie van oprechte wetenschappelijke belangstelling enerzijds en een koloniale, commerciële en op exploitatie gerichte blik anderzijds. Hun waarnemingen hielden verband met en werden gestuurd door de vraag hoe Nederland optimaal van de kolonie kon profiteren. Java werd voorgesteld als een onontgonnen paradijs, dat hun de kans gaf om bijzondere ontdekkingen te doen, ook in de dierenwereld. Dieren fungeren in hun reisverhalen als een onderzoeksobject, dat hun aanwezigheid rechtvaardigde. Junghuhn, die zich verwonderde over het schildpaddenkerkhof en de geluidenrijkdom van dieren in de tropen, voegde hier in zijn werk een metafysische dimensie aan toe. Het feit dat God volgens hem te vinden was in de Indische natuur – 'als eene kracht in haar aanwezig, als de algemeene geest in de natuur – als de wereldgeest' – vormde een extra motivatie om het gebied te onderzoeken én te koloniseren.⁶⁴

In andere reisverhalen, zoals die van Olivier, worden dieren juist als gevaarlijk gepresenteerd. Europeanen moesten in Indië op hun hoede zijn, want overal lagen tijgers en krokodillen op de loer. Voor Javanen gold dat niet, omdat zij – zo is de suggestie – dicht bij de dieren leefden. Olivier en Junghuhn presenteerden zich in hun reisverhalen als dierenvrienden. Ze gingen misschien wel naar een dierentuin, maar ze probeerden die-

ren goed te behandelen, zoals Olivier, die zijn hond van een krokodil redde. Ze keken met afschuw naar het inheemse amusement waarbij dieren een rol speelden, zoals de gevechten tussen tijger en buffel en het fenomeen van de *rampok macan*. Alle drie waren ze kinderen van hun tijd. Langzaam was in Europa het besef doorgedrongen dat de mens, die dankzij de ratio, de plicht had het onder hem geplaatste dier respectvol te behandelen.⁶⁵ Niet voor niets merkte Junghuhn in zijn *Licht- en schaduwbeelden* op: 'Wij moeten geen dier kwellen, maar in tegendeel goedaardig zijn jegens alle levende wezens en elk diertje het genot zijns levens gunnen. Wij mogen geen onschadelijk dier doden, welks bestanddeelen – gedood zijnde – ons geen nut aanbrengen.'⁶⁶ Het doden van tijgers was pure wreedheid, oordeelden zij. Het nodeloos kwellen van dieren gold als barbaars. Dat leidde op den duur tot de oprichting van diverse dierenwelzijnsorganisaties, zoals de 's-Gravenhaagse Vereniging tot Bescherming van Dieren (1864) en de Koningin Sophia-Vereeniging van Dieren in Amsterdam (1867).

Beschrijvingen van geweld tegen dieren in reisverhalen kunnen worden beschouwd als een strategie om de inheemse 'ander' weg te zetten als barbaars, of op zijn minst als onontwikkeld. De 'wreede tijdkortingen' van de Javaan met dieren waren volgens Olivier uitingen van hun 'onverlichte staat'. Als Nederland eenmaal 'humaniteit' en 'beschaving' had gebracht in de kolonie, dan zou zulk vertier vanzelf verdwijnen. Zo legitimeerden dit soort reisverhalen het Nederlandse kolonialisme, dat als tegenstander van barbarij werd voorgesteld.

Bibliografie

- Beekman, E.M., *Paradijzen van weleer. Koloniale literatuur uit Nederlands-Indië 1600-1950*. Amsterdam 1998.
- Bosma, Ulbe, 'Franz Junghuhn's Three-Dimensional and Transcendental Java', in: Monika Arnez & Jürgen Sarnowsky (red.), *The Role of Religions in the European Perception of Insular and Mainland South-east Asia. Travel Accounts of the 16th to the 21st Century*. Newcastle-upon-Tyne 2016, p. 175-206.
- Bosnak, Judith E. & Rick Honings, 'Roaring Tigers, Grunting Buffalo, and Slithering Snakes along the Javanese Road. A Comparative Examination of Dutch and Indonesian Travel Writing', in: Rick Honings & Esther Op de Beek (red.), *Animals in Dutch Travel Writing, 1800-Present*. Leiden 2023, p. 29-77.
- Dé-Lilah, *Mevrouw Klausine Klobben op Java*. 2 dln. Utrecht 1899.
- Gerdessen, L.E., *Vijf jaar gedetacheerd. Indische schetsen*. Amsterdam 1873.
- Honings, Rick, 'Spiegelpaleis Indië. Javanen, Europeanen en Indo-Europeanen in de reisverhalen van Johannes Olivier', in: *Internationale Neerlandistiek* 60 (2022), p. 149-174.
- Honings, Rick & Esther Op de Beek (red.), *Animals in Dutch Travel Writing, 1800-Present*. Leiden 2023.
- Junghuhn, Franz, 'Schetsen eener reis over Java, in 1844. Tiende schets', in: *Tijdschrift voor Nederlandsch Indië* 7 (1845), p. 205-222.
- [Junghuhn, F.W.], *Licht- en schaduwbeelden uit de binnenlanden van Java. Over het karakter, de mate van beschaving, de zeden en gebruiken der Javanen, over de invoering van het Christendom op Java, het bezigen van vrijen arbeid en andere vragen van den dag*. 2e druk. Amsterdam 1855.
- Junghuhn, Franz Wilhelm, *Java's onuitputtelijke natuur. Reisverhalen, tekeningen en fotografieën*. Ed. Rob Nieuwenhuys & Frits Jaquet. 2e druk. Alphen aan den Rijn 1980.

- Leane, Elizabeth, 'Animals', in: Alasdair Pettinger & Tim Youngs (red.), *The Research Companion to Travel Writing*. Abingdon/New York 2020, p. 305-317.
- Lippincott, Louise & Andreas Blühhm, *Fierce Friends. Artists and Animals, 1750-1900*. London 2005.
- Nagel, G.H., *Schetsen uit mijne Javaansche portefeuille*. Amsterdam 1828.
- Olivier, J., *Land- en zeetogten in Nederland's Indie, en eenige Britsche etablissementen, gedaan in de jaren 1817 tot 1826*. 3 dln. Amsterdam 1827-1830.
- Olivier, J., *Elviro's reis naar en door Java en de Molukkos*. Amsterdam [1835].
- Olivier, J., *Tafereelen en merkwaardigheden uit Oost-Indië*. Ed. Peter Boomgaard. Leiden 2001.
- Pfeiffer, Ida, *Reis eener vrouw rondom de wereld*. 2 dln. Gorinchem 1852.
- Pfeiffer, Ida, *Mijne tweede reis rondom de wereld*. 3 dln. Amsterdam 1856.
- Pratt, Mary Louise, *Imperial Eyes. Travel Writing and Transculturation*. 2e druk. London 2008.
- Roorda van Eysinga, P.P., *Verskillende reizen en lotgevallen van S. Roorda van Eysinga; uitgegeven door deszelfs zoon*. 4 dln. Amsterdam 1830-1832.
- Reinwardt, C.G.C., *Reis naar het oostelijk gedeelte van den Indischen Archipel, in het jaar 1821*. Ed. W.H. de Vriese. Amsterdam 1858.
- Schmal, N.W., *De reis van onderofficieren en soldaten naar de Oost-Indië, in hunne dienstbetrekkingen op Java, benevens eene schets van al hetgeen waarmede de soldatenstand aldaar in betrekking staat. Gevolgd door eenige wenken, voor naar de Indië vertrekende officieren*. Zierikzee 1832.
- Sirks, Marius Jacob, *Indisch natuuronderzoek*. Amsterdam 1915.
- Sunjayadi, Achmad, 'The Sound of the Tokkeh and the Tjitjak. The Representation of the Today Gekko and Common House Gekko in Dutch-Indies Travel Literature', in: Rick Honings & Esther Op de Beek (red.), *Animals in Dutch Travel Writing, 1800-Present*. Leiden 2023, p. 119-138.
- Toivanen, Mikko, 'Empire as Horseplay? Writing the Java Pony in the Nineteenth Century through the Lenses of Mobility, Modernity and Race', in: Rick Honings & Esther Op de Beek (red.), *Animals in Dutch Travel Writing, 1800-Present*. Leiden 2023, p. 99-117.
- Weber, Andreas, *Hybrid Ambitions. Science, Governance, and Empire in the Career of Caspar G.C. Reinwardt (1773-1854)*. Leiden 2012.
- Weber, Andreas, 'A Garden as a Niche. Botany and Imperial Politics in the Early Nineteenth Century Dutch Empire', in: *Studium. Tijdschrift voor wetenschaps- en universiteitsgeschiedenis* 11 (2018) 3, p. 178-190.

Noten

1 Dit artikel is gebaseerd op het eerste deel van een bijdrage die ik met Judith E. Bosnak schreef: Bosnak & Honings 2023. 2 <i>Javasche Courant</i>, 7 augustus 1844. 3 Roorda van Eysinga 1830-1832, dl. 1, p. 16. 4 Schmal 1832, p. 29. 5 Junghuhn 1845, p. 37-38. Over de tokeh en tjitjak zie Sunjayadi 2023. 6 Vergelijk Toivanen 2023. 7 Pfeiffer 1856, dl. 1, p. 177. 8 Gerdessen 1873, p. 15, 44. 9 Leane 2020.	10 Honings & Op de Beek 2023. 11 Weber 2012. 12 Sirks 1915, p. 89. 13 Weber 2012, p. 1-2; Reinwardt 1858, p. 26-27. 14 Vergelijk Weber 2018. 15 Reinwardt 1858, p. 282-283. 16 Weber 2012, p. 135; Weber 2018. 17 Weber 2012, p. 142. 18 Weber 2012, p. 140-142. 19 Reinwardt 1858, p. 223-230. 20 Reinwardt 1858, p. 232. 21 Vergelijk C.G.C. Reinwardt, <i>Journal van de reis</i>

- naar Indië en excursies op Java, Oct. 1815 – Oct. 1818. Manuscript. UB Leiden, BPL 2425: 5.
- 22 Pratt 2008, p. 23, 37.
- 23 Vergelijk Weber 2012, p. 4-5.
- 24 Reinwardt 1858, p. 41-42.
- 25 Reinwardt 1858, p. 312, 318, 359.
- 26 Reinwardt 1858, p. 515, 607.
- 27 Pratt 2008, p. 26.
- 28 Reinwardt 1858, p. 312.
- 29 Reinwardt 1858, p. 332, 335, 368.
- 30 Reinwardt 1858, p. 34.
- 31 Reinwardt 1858, p. 590.
- 32 Nagel 1828, p. 5.
- 33 Nagel 1828, p. 11, 18.
- 34 Roorda van Eysinga 1830-1832, dl. 3, p. 46-47.
- 35 Roorda van Eysinga 1830-1832, dl. 3, p. 49-50.
- 36 Roorda van Eysinga 1830-1832, dl. 3, p. 51-52.
- 37 [Junghuhn] 1855, p. 266-267.
- 38 Vergelijk Beekman 1998, p. 195.
- 39 [Junghuhn] 1855, p. 271-272.
- 40 [Junghuhn] 1855, p. 275-276.
- 41 [Junghuhn] 1855, p. 260.
- 42 [Junghuhn] 1855, p. 263-264.
- 43 Vergelijk Bosma 2016.
- 44 Zie hierover Honings 2022.
- 45 Olivier 1827-1830, dl. 2, p. 272.
- 46 Olivier 2001, dl. 1, p. 257-258.
- 47 Olivier 1827-1830, dl. 1, p. 395.
- 48 Olivier 1827-1830, dl. 1, p. 396.
- 49 Olivier 1827-1830, dl. 1, p. 162-163.
- 50 Olivier 1827-1830, dl. 2, p. 278-279.
- 51 Olivier 1827-1830, dl. 1, p. 55-56.
- 52 Olivier 2001, dl. 1, p. 114.
- 53 Olivier 1827-1830, dl. 1, p. 146-147.
- 54 Olivier 2001, dl. 1, p. 114.
- 55 Olivier 1835, p. 135-136.
- 56 Junghuhn 1980, p. 89.
- 57 Olivier 1835, p. 136-137.
- 58 Olivier 1835, p. 136.
- 59 Olivier 2001, dl. 1, p. 199.
- 60 Vergelijk Nieuwenhuys & Jaquet in Junghuhn 1980, p. 87-93.
- 61 Junghuhn 1845, p. 210-211.
- 62 Junghuhn 1845, p. 218-219.
- 63 Dé-Lilah 1899, dl. 2, p. 146.
- 64 [Junghuhn] 1855, p. 55, 146.
- 65 Lippincott & Blühm 2005.
- 66 [Junghuhn] 1855, p. 160.

Rick Honings (1984) is neerlandicus en verbonden aan het Leiden University Centre for the Arts in Society (LUCAS). Zijn onderzoek richt zich vooral op de literatuur en cultuur van de negentiende eeuw en op de Indische letteren. Sinds 2020 is hij Scaliger-hoogleraar met als leeropdracht 'De bestudering en promotie van de Leidse Bijzondere Collecties'. Hij promoveerde in 2011 op een dissertatie over het Leidse literaire leven tussen 1760 en 1860 en schreef daarna onder andere *De gefnuikte arend. Het leven van Willem Bilderdijk* (2013, met Peter van Zonneveld), *De dichter als idool. Literaire roem in de negentiende eeuw* (2016) en *Romantici en revolutionairen. Literatuur en schrijverschap in Nederland in de 18e en 19e eeuw* (2019, met Lotte Jensen). Recent verscheen *De ontdekking van Insulinde. Op reis in Nederlands-Indië in de negentiende*. Momenteel werkt hij aan een biografie van Nicolaas Beets, *De eeuw van Hildebrand*. Zie ook www.rickhonings.nl.

Indische Letteren

Tijdschrift van de
Werkgroep Indisch-Nederlandse Letterkunde

Uitgever

Werkgroep Indisch-Nederlandse Letterkunde

Niets uit deze uitgave mag worden gereproduceerd en/of vermenigvuldigd zonder schriftelijke toestemming van de uitgever.

Lidmaatschap van de Werkgroep

Het lidmaatschap van de Werkgroep Indisch-Nederlandse Letterkunde staat in principe open voor iedereen. De contributie bedraagt € 35,- per jaar (abbonementen buitenland € 45,-). Leden ontvangen het tijdschrift gratis. Men kan zich opgeven als lid door de contributie over te maken op nummer NL65INGB0001977068 van ING bank ten name van de Werkgroep Indisch-Nederlandse Letterkunde te Leiden, onder vermelding van 'Indische Letteren nieuw lid' en uw volledige adres. Mail uw gegevens en e-mailadres ook naar bestel@verloren.nl.

Losse nummers

€ 10,00 of € 12,50 (themanummer) inclusief portokosten Nederland. Voor het buitenland worden de extra portokosten berekend. Het totale bedrag graag vooraf overmaken op rekening: NL65INGB0001977068 t.n.v. Werkgroep Indisch-Nederlandse Letterkunde te Leiden, o.v.v. het betreffende nummer en uw adresgegevens.

Aanwijzingen voor de auteurs

Aanwijzingen voor het aanleveren van kopij worden door het redactiesecretariaat of de hoofdredacteur toegezonden.

De redactie behoudt zich het recht voor aangeboden kopij voor plaatsing te wijzigen of te weigeren.

Productie Uitgeverij Verloren, Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum, www.verloren.nl

ISSN 0920-6949

39ste jaargang / nummer 2 / juni 2024

